

יצירת החכמה האכדית 'שמע את העצה' – בין חכמה מסורתית לחדשנות מרדנית

יורם כהן

א. מבוא

יצירת החכמה האכדית 'שמע את העצה' מביאה לפני הקורא שורה של משלים ואמרות חכמה המאוגדים תחת מסגרת נרטיבית של ויכוח בין אב לבנו.¹ לאחר מבוא קצר, בחלק הראשון

1 קראתי ליצירה בשם 'שמע את העצה' (ולא 'חכמת שופה-אמלי' או כדומה) משום שכך נודעה בימי קדם. כמקובל, היא נקראה על שם השורה הפותחת את החיבור, וראו להלן. מהדורות ותרגומים עיקריים של היצירה: D. Arnaud, *Corpus des textes de bibliothèque de Ras Shamra-Ougarit (1936–2000) en sumérien, babylonien et assyrien* (AuOrSup 23), Sabadell, Barcelona 2007; M. Dietrich, 'Der Dialog zwischen Šūpê-amēli und seinem "Vater": Die Tradition babylonischer Weisheitssprüche im Westen', *UF* 23 (1991), pp. 33–68; idem, 'Babylonian Literary Texts from Western Libraries', J. C. de Moor and W. G. E. Watson (eds.), *Verse in Ancient Near Eastern Prose* (AOAT 43), Neukirchen-Vluyn 1993, pp. 41–67; S. Seminara, 'Le Istruzioni di Šūpê-amēli', *UF* 32 (2000), pp. 487–529 ומהדורתי שלי, שהוכנה יחד עם אנדרו ג'ורג' עבור ספרי הדן בספרות החכמה בתקופת הברונזה המאוחרת, Y. Cohen, *Wisdom from the Late Bronze Age* (WAW 29), A. R. George (ed.), Atlanta, GA 2013. כמו כן יש לציין את התרגומים של בנג'מין פוסטר ואביגדור (ויקטור) הורוויץ: B. R. Foster, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*³, Bethesda, MD 2005, pp. 416–420; א"ו הורוויץ, 'חכמת שופה-אמלי: דו-שיח בין אב לבנו על ערש דווי', באר"ש בע כ (תשע"א), עמ' 109–123; V. A. Hurowitz, 'The Wisdom of Šūpê-amēli: A Deathbed Debate between a Father and Son', R. J. Clifford (ed.), *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel* (SBLSymS 38), Atlanta, GA 2007, pp. 37–51. שני המאמרים של הורוויץ, העברי והאנגלי, נסמכים על מהדורתו של סמינרה לעיל. לסיכום נוסף ודיון קצר על אודות היצירה ראו א"ו הורוויץ, משל: עם מבוא ופירוש (מקרא לישראל), א-ב, תל-אביב תשע"ג, עמ' 60–63. להשוואת היצירה עם ספר קהלת ראו גם J. Azize, 'Considering the Book of Qohelet Afresh', *ANES* 37 (2000), pp. 183–214; A. Gianto, 'Human Destiny in Emar and Qohelet', A. Schoors (ed.), *Qohelet in the Context of Wisdom*, Leuven 1998, pp. 473–479. להלן אסביר מדוע למרות קיומם של כמה מהדורות ותרגומים של היצירה מהשנים האחרונות יש צורך במהדורה חדשה ובתרגום מעודכן. תודות לאהובה אשמן על עזרתה בתרגום היצירה לעברית ולסיון קידר על התקנת

והמרכזי של היצירה, מוסר האב שופה-אמלי (Šūpē-amēli) לבנו שורה של הוראות, המנוסחות כפתגמים או כמשלים קצרים.² הבן אינו נזכר בשמו בכל היצירה. רוב אמרותיו של האב נוגעות לחיי היום-יום של הגבר המסופוטמי הקדום. האב מייצג לבנו כיצד לנהוג במסעות בדרכים, במסחר, בחיי הנישואין, בחקלאות ובנושאים משפטיים שונים. אחדות מהוראות האב נוגעות להתנהגות נאותה או מוסרית כלפי עמיתים, הורים ואורחים. ישנה גם התייחסות כלשהי להתנהגות דתית רצויה, אך הפרטים אינם נהירים משום שהטקסט השתמר באופן גרוע בחלקים שבהם עניינים אלו נידונים. אין נושא אחיד המקשר בין כל עצות האב, ונראה כי צירופן אחת לשנייה הוא מקרי. כך מתקבל הרושם כי האמרות ביצירה נאספו משלל מקורות וחוברו יחד מלאכותית כדוגמת היצירה 'ההוראות של שֶׁרֶפּ [להלן שורופכ],³ ועל כך בהמשך. כמו ב'הוראות של שורופכ', כך גם ביצירה 'שמע את העצה' אחדות מאמרות האב הן פסקאות קצרות אך אורכן של הרוב הוא שורה בודדת.

החלק השני של היצירה הוא קצר בהרבה ומכיל רובו ככולו את תשובת הבן לאביו. הבן דוחה את עצות אביו ובמקומן מביע את גישתו שלו לחיים בכמה תמונות ספרותיות קצרות. גישתו של הבן כלפי עצות אביו היא מרדנית היות שהיא שוללנית או ניהיליסטית ביסודה. הבן מסביר לאביו כי אין טעם בעצותיו משום שהכול הבל הבלים: החיים קצרים ואילו המוות נצחי. היצירה מסתיימת במעין קולופון. קריאתו של הקולופון אינה ברורה די הצורך אך נראה כי הוא מסכם במשפט אחד את היצירה כוויכוח בין אב לבנו.

המאמר. המחקר על יצירה זו נערך במסגרת פרויקט מחקר יחד עם אד גרינשטיין, הקרן הישראלית למדע, מס' 621/08 (עבור השנים 2008–2010). המאמר הושלם לפני שהגיע לידי המאמר שלהלן, המטפל בעיקר בראשיתה של היצירה; R. Nurullin, 'An Attempt at Šimā milka (Ugaritica V, *Babel und Bible* 7 (2014), pp. 175–229

2 בעבר נחלקו החוקרים בדעתם בדבר זהותו של שופה-אמלי. יש שראוהו כדובר של מרבית היצירה ויש שחשבוהו הבן שאליו מופנית היצירה. בעקבות גילוי כתבי-יד החדשים (ראו להלן) ברור ששופה-אמלי הוא האב ולא הבן, כלומר מי שמוסר את אמרות החכמה. לסוגיה זו ראו W. Sallaberger, 'Skepsis über die Weisheit: Zum altbabylonischen Dialog zwischen Vater und Sohn', H. D. Baker, E. Robson, and G. Zólyomi (eds.), *Your Praise is Sweet: A Memorial Volume for Jeremy Black from Students, Colleagues and Friends*, London 2010, pp. 303–317 שמו של האב, שאינו מוכר ממקורות אחרים, אם ספרותיים אם מנהליים, שלרוב מתרגמים כ'המפורסם באדם', יש לתרגם ליתר דיוק, 'אדם מאד מפורסם'. את השם שנכתב *šu-(ú)-be-e-lú-li* יש לתעתק כ-*Šūpē-amēli* (כאשר *be = pē*) ולא כמו אצל הורוויץ ואחרים כ-*Šūpē-amēli* (כלומר המילה *amēli* היא ביחיד ולא ברבים). אף ייתכן כי השם על שני חלקיו כפי שהוא כתוב ביצירה נוטה ביחסת הסמיכות (גניטיב) ולפיכך יש לקרוא את שני חלקי השם ביחסת הנושא (נומינטיב) *Šūpē-amēli*. השם הוא הרכב שמני (nominal compound) הנדיר אך אפשרי באכדית. הוא משמש להגדרת בעל מקצוע או אדם בעל תכונות כלשהן כ-*x-amēlu*, 'איש כלשהו' (ראו CAD, A,II, pp. 52–53).

3 על יצירה זו ראו מהדורתו ותרגומו של אלסטר, B. Alster, *Wisdom of Ancient Sumer*, Bethesda, MD 2005, pp. 220–231

[3] יצירת החכמה האכדית 'שמע את העצה' – בין חכמה מסורתית לחדשנות מרדנית

מטרת מאמר זה היא לספק תרגום עדכני של היצירה ודיון על מקורה, העתקה, מצב השתמרותה, מבנה וסוגתה, וייחודה הספרותי בהשוואה לספרות החכמה המסופוטמית והמקראית.

ב. תפוצת היצירה, מצב השתמרותה ומקורה

בדיון זה נטען בקצרה כי אף על פי שכל כתבי־היד של היצירה נמצאו באתרים מחוץ לבלל אין לראותה אלא כתוצר בבלי לכל דבר.

היצירה 'שמע את העצה' ידועה לנו רק מכמה העתקים שנמצאו באתרים מחוץ למסופוטמיה. היצירה מוכרת מכתבי־יד מאוגרית, מאמר ומחתושה. אלו מתוארכים כולם לתקופת הברונזה המאוחרת (ליתר דיוק, למאות י"ד–י"ג לפסה"נ), אם כי, כפי שיוסבר להלן, סביר שהיצירה נתחברה בתקופה הבבלית הקדומה באחת מערי בבל. במפתיע לא נמצאו כתבי־יד של היצירה המתוארכים לאלף הראשון, כך שייתכן שנשכחה ולא זכתה כלל להעתקים מתקופה זו. לעומת זאת, יצירות חכמה מסופוטמיות אחרות הידועות מכתבי־יד מתקופת הברונזה המאוחרת (כגון 'הבלדה לגיבורים מימים עברו' או 'עץ התמר והאשל') הועתקו אף באלף הראשון, וחלקן נשתמרו בזכות כתבי־היד שנמצאו בספריות האשוריות (בערים נינווה ואשור).⁴

שלושה כתבי־יד של 'שמע את העצה' נמצאו בעיר הנמל אוגרית.⁵ כתב־היד השלם ביותר פורסם בשנות השישים המאוחרות של המאה הכ'. אליו הצטרפו עוד שני כתבי־יד שבורים למדי מן הארכיון החשוב ביותר שנתגלה באוגרית בשנים האחרונות – 'הבית של ארוטנו', המכונה כך על שמו של בעל הבית. הארכיון עדיין לא פורסם במלואו, אך יצירות הספרות המסופוטמיות שבו (אשר שימשו לחינוכם של הסופרים המקומיים של אוגרית), ובהן השברים של היצירה הנידונה, זכו לפרסום בידי דניאל ארנו.⁶

שברים מספר הגיעו מן העיר אָמר אשר על הפרת התיכון, כשישים קילומטרים במורד הנהר מכרכמיש. במקור, כך סביר להניח, השברים מאמר הרכיבו לוח אחד ויחיד שעליו נכתבה כל

4 על ה'בלדה' ראו לאחרונה Y. Cohen, 'Where is Bazi? Where is Zizi?: "The Ballad of Early Rulers"', *Iraq* 74 (2012), pp. 137–152. עם ספרות. לתרגומה העברי ראו י' כהן, 'כתיבה, קריאה ואוריינות במזרח הקדום: מאמר עיון ביקורתי בעקבות ספרו של אהרן דמסקי, ידיעת ספר בישראל בעת העתיקה (ספריית האנציקלופדיה המקראית כח), ירושלים תשע"ב', קתדרה 152 (תמוז תשע"ד), עמ' 167–182; והרוויץ, משלי, ב (לעיל הערה 1), עמ' 564–563. על היצירה 'עץ התמר והאשל' ראו C. Wilcke, 'Die Emar-Version von "Dattelpalme und Tamariske": Ein Rekonstruktionversuch', *ZA* 79 (1989), pp. 161–190; M. P. Streck, 'Dattelpalme und Tamariske in Mesopotamien nach dem akkadischen Streitgespräch', *ZA* 94 (2004), pp. 250–290.

5 פרטים מלאים על כתבי־היד השונים אפשר למצוא אצל ארנו, קורפוס (לעיל הערה 1), עמ' 160.

6 ראו שם.

היצירה. מאוד ייתכן כי היצירה הועתקה בידי אחד מבני משפחת זו־בַּעֲלָה, בעלי הארכיון שבו נתגלו השברים, אך אין לדעת זאת בוודאות. חתימת הסופר – שהיה בה להביא לזיהוי – לא נשתמרה.⁷ השברים מאמר פורסמו בשנות השמונים, אף הם בידי ארנו.

בחתושה, בירת החתים אשר באנטוליה, נתגלו שני שברים שמקורם בלוח אחד שלא נשתמר בשלמותו. בשברים מחתושה שני טורים: טור שמאל בשפה האכדית וטור ימין הוא תרגום לשפה החתית. למעשה, היכן שהאכדית חסרה לחלוטין בשל המצב הרעוע של הלוח אנו מצליחים לשחזר את הטקסט בעזרת מה שנותר לנו מן התרגום לחתית.⁸

למרות מצב ההשתמרות הגרוע של קטעים רבים של היצירה, אפשר להעריך את היקפה. עולה כי במקור השתרעה על פני למעלה מ־150 שורות לאורך ארבעה טורים – שניים בכל צד של הלוח היתדי.

סקרנו את כתבי־היד של היצירה, אך מה בנוגע למקורה? היכן ומתי נתחברה? בניגוד לדעת חוקרים מספר, אין ספק שמקור היצירה הוא בארץ בבל.⁹ שם היא נתחברה כנראה בתקופה הבבלית הקדומה (במחצית הראשונה של האלף השני לפסה"ג), וממקום זה, בתהליך מסירה ארוך וסבוך שאינו נהיר לנו ביסודו, היא הגיעה לבתי הספר של האזורים המערביים של המזרח הקדום (במחצית השנייה של האלף השני). אף שלא נמצאו כתבי־יד של היצירה באתרים במסופוטמיה עצמה, הרי שמקורה של היצירה וזמן חיבורה ידועים לנו. שורתה הראשונה, אשר על פיה הייתה נודעת בימי קדם, מוזכרת בקטלוג עתיק של יצירות ספרותיות מן התקופה הבבלית הקדומה.¹⁰ היות שבקטלוג היא נזכרת עם עוד כמה יצירות חכמיות ניתן לשער כי היא נכתבה ונלמדה בבתי הספר לסופרים של התקופה הבבלית הקדומה.¹¹ כמו כן יש כמה בחנים

7 על ההיסטוריה של משפחת זו־בַּעֲלָה ובית הספר לסופרים בעיר אָמַר ראו י' כהן, 'בית הספר לכתב היתדות בעיר אמר שעל הפרת בתקופת הברונזה המאוחרת: מקרה מבחן להתפשטות מוסדות החינוך לכתב היתדות ולתפוצת התרבות המסופוטמית במזרח הקדום', בית מקרא נז (תשע"ב), עמ' 65–85.

8 על הטקסט החתי ראו המהדורה של קיי־דנה, G. Keydana, 'Anhang: Die hethitische Version', UF 23 (1991), pp. 69–74, אם כי היא דורשת שיפור.

9 סמינרה, שופי־אמלי (לעיל הערה 1); ובעקבותיו גם הורוויץ, חכמת שופי־אמל (לעיל הערה 1) שללו את אופייה הבבלי של היצירה בשל המקור החוץ־מסופוטמי של כל כתבי־היד, וראו להלן. נוסף על כך טען סמינרה כי מבנה היצירה וגם תוכנה מעידים כי היא נתחברה באזור המערבי של המזרח הקדום, בערים אָמַר ואוגרית, בסוף תקופת הברונזה המאוחרת. כפי שאסביר בהמשך, יש לדחות טענה זו.

10 השורה הראשונה של היצירה מופיעה בקטלוג הקדום כִּך [šī-me]-e mi-il-kam, '[שמ]ע את העצה'. ראו לאחרונה סלאברגר, סקפסיס (לעיל הערה 2).

11 זאת למרות הספק של הורוויץ, חכמת שופי־אמל (לעיל הערה 1), עמ' 111, בעקבות סמינרה, הוראות שופי־אמל (וראו לעיל הערה 9). בספרי, חכמה (לעיל הערה 1) הדגמתי כיצד כל היצירות הנמנות עם סוגת ספרות החכמה שאנו מכירים מן האזורים המערביים של המזרח הקדום – דהיינו מן הערים אוגרית, אָמַר וחתושה – מקורן בבבל. הן נתחברו בתקופה הבבלית הקדומה. לאחר התקופה הבבלית הקדומה, למן המחצית השנייה של האלף השני לפסה"ג, בתקופה הכאשית (הנקראת גם התקופה הבבלית התיכונה), בוודאי עברו היצירות שינויים, עריכות ותוספות במהלך מסירתן לאזורים

[5] 'יצירת החכמה האכדית' שמע את העצה' – בין חכמה מסורתית לחדשנות מרדנית

פנימיים המוכיחים כי מקור היצירה הוא בבלי: אזכורם של אלים מסופוטמיים (כגון אֶנְלִיל־בְּנֶדָה, אִישְׁתֶּר וּשְׁמֶשׁ ואלת השאול אֶרְשְׁכִּיגַל), ציונה של העיר הבבלית הנודעת אורוכ (ארץ המקראית), ורמיזות אינטר־טקסטואליות ליצירות ספרות מסופוטמיות, כגון 'הוראות שורופכ', 'המיתוס של הגיבור אֶתֶנָה' ועוד. כמו יצירות אחרות ממסופוטמיה שנמסרו לבתי הספר של האזור המערבי, אין להניח כי חלו ביצירה תוספות או שינויים באתרים אֶמֶר, אוגרית או חתושה, כל עוד הדבר לא הוכח בוודאות.¹² בדיון שיבוא לאחר תרגומה (סעיף 1) נדגים כי היצירה נכתבה בהתאם לכללים של סוגת ספרות החכמה המסופוטמית, כך שלמרות המבנה החדשני שלה היא אינה חורגת מן הדפוסים הספרותיים שהיו מוכרים לסופרי בבל.

ג. התרגום הנוכחי לאור הימצאים האחרונים

אף על פי שהיצירה זכתה לתרגומים מספר במרוצת השנים מאז גילויה, לאחרונה, בעקבות פרסום השברים הנוספים מאֶמֶר ומאוגרית (כפי שהוסבר לעיל), ניתן לשחזר את היצירה טוב מבעבר. נסתפק בדוגמה אחת מני רבות להדגים טענה זו. אחת השורות (בתרגום הנוכחי, מס' 5), נקראה ותורגמה בעבר כדלקמן:¹³

[a-n]a [m]i-i[m-ma] *né-pè-ši e te-eš-ši igi.meš-ka*
אל תישא עינייך למעשים שכאלו!

לאור כתבי־היד החדשים מאֶמֶר ומאוגרית, יש לקרוא את השורה כך:

i-bí-su-ú ni-til igi (var. e-ni) e te-eš-ši igi.meš-ka ana dam lú-lí
...הפסדים פתאומיים! אל תחמוד אשת איש!

הסימנים שנקראו בעבר כ־*né*, *pè*, ו־*ši* והרכיבו את המילה **nēpešī*, 'מעשים', מרכיבים למעשה שתי מילים נפרדות, ויש לקרוא אותם כ־*ni-til igi*, 'הרף עין' = 'פתאומי', והם שייכים בעצם לפתגם אחר ('...הפסד שאין להשיבו, הפסדים פתאומיים!'). הפועל *e tešši*, 'אל תישא',

המערבים. מכאן שאין בתפוצתן של יצירות אלו באזורים המערביים להעיד על מקום כתיבתן, אלא על ההיסטוריה של המסירה (transmission) והתקבלותם (reception) של טקסטים ספרותיים במהלך הדורות ברחבי המזרח הקדום. יש לציין כי כמעט שאין בידינו העתקים של יצירות חכמה מן המרכזים העירוניים של ארץ בבל מהתקופה הכאשית, ועל כן יש לשחזר את הספרות המסופוטמית על סמך ההעתקים המוכרים לנו מן האזורים המערביים, ובכלל זה אף מאל־עמארנה.

12 כתבי־היד מאֶמֶר ומאוגרית משמרים למעשה כמעט את אותה הגרסה. הגרסה מחתושה מעט שונה, עד כמה שאפשר להבין מן השברים ששרדו. אך הבדלים אלו אין בהם לשקף בהכרח תהליכי כתיבה ועריכה שנערכו ביצירה באתרים הנדונים.

13 דיטריך, דיאלוג (לעיל הערה 1), עמ' 42–43; הג'ל, טקסטים ספרותיים (לעיל הערה 1), עמ' 54–58, שורה 26 של RS 22.439 (Ugaritica 5, no. 163)

מתייחס למושא עקיף אחר, הנגלה בזכות כתיב־היד החדשים, *ana aššat amēli*, 'לאשת איש' (כלומר 'אל תישא עיניך [= אל תחמוד] לאשת איש').

עוד מתברר בעקבות כתיב־היד החדשים כי אמרות אחדות מקוטעות או מקוצרות בכוונה תחילה. התופעה של קיצור פתגמים ידועה היטב בעולם המשלים והרזים. לעתים אפשר להסתפק בציטוט רק אחת מצלעות הפתגם על מנת לרמוז על משמעותו המלאה, זאת אם למחבר ולקורא (או לשומע) עולם מושגים משותף. ראו אמרה זאת (בתרגום הנוכחי, מס' 11):

izqut ana ziqtišu mīna ilqe
הוא מכיש אבל מה ישיג בהכשתו?

רק הכרה של הפתגם המלא הידוע לנו ממקור אחר (*zuqaqīpu izqut* 'עקרב מכיש [אדם]...') והבנת הקשרו מאפשרים לנו לשחזר ולהבין את האמרה נכונה (כפי שנראה בהמשך). לעתים עלה בדינו להביא את האמרה השלמה ממקור אחר, אך פעמים רבות אין אנו יודעים מה היה הפתגם המלא, וכל שאפשר לעשות הוא להשלים את משמעותו על פי ניחוש ותו לאו.

משתי הדוגמאות שלעיל ברור כי השברים החדשים משנים לחלוטין את הבנתנו משפטים ואף מקטעים שלמים מן היצירה. מתברר כי למעשה מרבית האמרות שמוסר האב לבנו עשויות רק משפט בודד, ולא, כפי שסברו בעבר המתרגמים השונים, מקטעים ארוכים של דברי חכמה. משהתבררה עובדה זו, ברור כי אין כל היגיון בסדר האמרות. באין כל חוס מקשר ביניהן, אנו מבינים כי אמרות האב לוקטו ממקורות שונים באופן אקראי ונאספו לאסופה אחת ביצירה הנוכחית (וראו סעיף ו' להלן).¹⁴

לסיכומו של עניין נוסף ונאמר כי למרות העובדה כי השברים החדשים מאפשרים שחזור מהימן יותר של משפטים ומקטעים שלמים, מצב ההשתמרות הגרוע של העתיקה השונים של היצירה עדיין אינו מאפשר להבינה במלואה. שורות רבות חסרות או שלמות למחצה, ואף השורות השלמות אינן נהירות לנו בשל פגמים טקסטואליים שנפלו בהעתיקי היצירה במרוצת הדורות בתהליך מסירתה לאמר, לאוגרית ולחתושה.

נציג כעת את התרגום ליצירה ולאחריו נביא דברי הסבר קצרים על אמרות נבחרות. התרגום מבוסס על מהדורה לקטנית של המקורות (כתיב־היד האכדיים וכתיב־היד החתי), דהיינו השחזור של הטקסט מבוסס על עותקים שונים שיש להצליבם על מנת לשחזר היטב שורה או מקטע. במקרים אחדים, היכן שהטקסט האכדי שבור, שימש אותנו הטקסט החתי. נציין כי רק המקטעים והמשפטים המובנים יותר מובאים להלן. לפיכך המספור שלפנינו אינו תואם את מספרן או סידורן של השורות בלוחות השונים, אלא משקף את הבנתנו את המשפטים והמקטעים של היצירה. סוגריים עגולים מציינים השלמה הנדרשת להבנת האמרה; סוגריים מרובעים מציינים שבר בלוח; סימן קריאה עילי לאחר מילה כלשהי מציינ קריאה שאיננה ודאית.

14 על כן מתברר כי החלוקה לנושאים שהציע הורוויץ, חכמת שופי־אמל (לעיל הערה 1), עמ' 114, נכונה רק חלקית.

ד. תרגום

מבוא

שמע עצתו של שופה־אמלי,
אשר את אוזנו פתח אנליל־בנדה.
העצה החכמה (של) שופה־אמלי,
אשר לו העניק אנליל־בנדה חכמה.
אשר מפיו יצא לקח לאחרית הימים,
בין האנשים [הפי]ץ תהילתו.
לבכורו יצאה עצתו,
בעודו אומר תחבולות.

עצות האב

1. 'בני – עבורך יחדל ירחק לזרוח.
היוצא לדרכו עוזב נתיבים ידועים.
הכן צידתך ולבדך צא.
את הרגלי ארץ הערבה רכשת, אבל האם אתה [...] בחכמה...?
יחד עם הרוחות לשדות המרעה דרכיך נקבעות, ואתה עם חיל עזר תשיג יעדך.
ההולך עם רעהו [...] יצליח.
ההולך עם ההמון – יצעד בביטחון.
2. אל תלך, בני, לבית המרוח.
...עבורך ... יחלה לייבך...
אל תלך, בני, עם צבא הולכי רכיל.
תשביע רעבונך, תהנה מן השיכר.
3. ברחוב, בסמטאות, ברובע העיר, פיך לא ידבר תפלה (מיל': פיך לא יישא (מים)).
על בני האדם אל תאמר תפלה.
אל תבזה רעך בפני מי שאינו רעהו.
אל תישא דברייך לשווא (מיל': אל יוציא פיך מים).
4. יבול השדה (דהיינו רווח כספי) ייפול בחלקך – אבל יהיה זה יבול בוסר, בור חשוך,
הפסד שאין להשיבו, הפסדים פתאומיים!

5. אל תחמוד אשת איש!
6. חבלי (לידה): (אלו דומים ל)עיוות דין במהלך משפט בעיר אורוכ.
7. הימנע ממכשול כמו (ממלכודת) הצייד.
8. שלום יבוא על מי שיוצא לדרך – אין לו מאומה עם המוות.
9. כאשר ילכדהו – בראשונה ישחררהו.
10. אתה תישא את העוון מן האל.
11. מלכודתי לוכדת את צעדי (החיה הקרבה לפתחה), אך האם (לא יכלה להשיג) ריוח נוסף כפי שאפשר בדרכי (יושר), כאשר היא לכדה את חיות השדה במשך תשעה חודשים (נוסח אחר: תשעה ימים)?
(עקרב) מכיש (אדם) – אבל מה ישיג בהכשתו?
12. הוא יתחתן עם (זונה) אך לא יחיה – היא תב[זו] (את רכוש הבית שתבוא אליה).
13. בן לא ישר חופשי מ... [...].
14. בן זקונים – נזקים! הפסדים!
בני – אל תשדוד את הטוחנים! (קמח עבור מנות קצובות).
אל תרושש צעיר או זקן.
15. אל תקל באל אשר לא התקנת לו כיבודים.
16. גם אם כוחך כשל מלך אל תתגושש עם בעל כוח רב ממך. אל תקפוץ מעל תעלה רחבה, פן תפגע בעצמך ותיפצע. רופא חכם יבדוק אותך אבל לא יאבחנך נכונה.
17. הכן צידה יתרה לדרך לבל תדאג ותצטרך להדק את החגורה.
18. אל תפתח ליבך לאישתך (נוסח אחר: לנערה) אהובתך. (היא תאמר): 'היה כנוע לפני!' אבל אפילו אם היא תכעס, החזק מטמונך במחסנך החתום, כדי שאישתך לא תדע מה בכיסך.
19. מאז ימי קדם כך קבעו אבותינו, כך שיתפו חכמתם... הם התקינו ב[סיס של אב], הם התקינו את המנעול. הם חתמו את חותם המנעול בחומר. הכנס (המנעול) לבריח, הקף (בחומר) את המנעול, הגן על ביתך. רק חותמך יאפשר גישה להונך. השאר בתוכו (כלומר בביתך) את כל הרצוי לך. זה יספק את צרכיך. אתה... עברה...

אנשים צייתו כך תמיד.

20. התעלם מדברי מרורים – אל תיקח לליבך.
גם אם לקחת ללב דברי מרורים – אל תדאג באשר לתחבולות ודון. הלב (שלך) ידאב... דיבה... בני ...
21. בל יקלל איש את אביך בפניך. את אימך עבורך [...]. אל תנהג בחוסר כבוד כלפיה.
בל תיפול קללת אביך על ראשך ובל תגיע אליך קללת האלות הטהורות.
22. אם יבקשך לינה ויבקשך זונה! שלם בעבורו מחירה. אם לא תשלם מחירה, ישלחך אל דרך לא תדע.
אכול מזונך. אם לא תחלוק מזונך (עם הזר), תולעת הקמח תשלח אותך לעיר לא תדע.
23. אל תחפור באר בקצה שדך. אם תחפור באר בקצה שדך, ותאפשר לזרים (מיל': לרגליך הזרות) לשוטט חופשי בשדך – הפסדים, יבולים פחותים יהיו מנת חלקך (נוסח אחר: החלקה שאתה מעבד תישרף), ואז תעמוד למשפט.
24. אל תקנה שור באביב. אל תישא נערה צעירה בעת חג.
גם שור חולה ייראה בריא בזמן האביב. גם [נערה צעירה] (נוסח חתי: נערת *karšanza*) תתלבש יפה בעת חג. היא תלבש בגד שאול והיא תמשח עצמה בשמן שניתן בהקפה.
25. סוכך של... [אתה תבנה] סוכך של...
בני, בנית בית כדי ללון בו'.

תשובת הבן

- הבן מבקש לדבר, הוא מדבר לאביו היועץ.
'את דבר אבי היועץ שמעתי בדומייה. עכשיו, אבי, לו אומר לך דברי.'
26. היכן היא היונה ההומייה – הציפור שתמיד מסתובבת כה וכה?
ובאשר לשור הבר החזק – היכן הוא ביתו? והפרדה – היכן ילדיה?
שמש הוא סיען (הרופאים) המיילדים, אישֶׁתֶּר היא הסייענית – האש – המוציאה פרי המיילדות.
27. האם הגינה משגיחה על הגנן בפרדס? הגינה לא נהנית מפירותיה בעקבות העבודה הקשה של (ניכוש) עשבים. כאשר תעלת ההשקיה [ריקה] והיא (הגינה) אינה יכולה לשתות ממימיה (על מנת לרוות) צימאונה, היא מביטה השמימה ואינה זוה. [אם מ]טר סוחפה, אז אין היא חייבת בפיצויים (על הרס היבול).

28. אבי – בנית בית, התקנת דלת. שישים אמות רוחב (ביתך). אבל מה השגת? עליית גג ביתך, כמו אסמך, מלאים הם בתבואה. ביום מותך רק תשעה כיכרות לחם לקרבן מנחה יימנו ויונחו למראשותיך. מתוך הונך המונה אלף כבשים, רק עז בודדת ובגד חמודות יהיו מנת חלקך. מן הכסף שצברת רק שלמונים או מסים למלך (יישאר) (נוסח אחר: מה יישאר מכספך? הוא יאבד!).

29. ימים מעטים נאכל לחם, אך ימים רבים ישבתו השיניים שלנו. מעטים הימים שבהם רואים אנו את אור השמש, אך ימים רבים נשב בין הצללים. השאול הומה אדם אבל דייריו נמים. ארשכילגל היא אמנו ואנו ילדיה. בשער השאול מוצבות מחיצות למען לא יוכלו החיים לראות המתים'.

קולופון

[...] זהו הוויכוח שהאב ובנו התווכחו יחדיו.

ה. ביאור ההוראות

המבוא ליצירה מציג את הסצנה לפני הקורא ומגלה מה מקור העצות. אנו למדים כי דברי העצה נמסרו לאב מידי האל אָאָה, אל החכמה והתחבולה, המכונה ביצירה אנליל-בנדה, 'האנליל של החכמה', או במילים אחרות, ראש הפנתאון של החכמה (שכן אנליל הוא ראש הפנתאון המסופוטמי).¹⁵ אאה פותח את אוזנו של האב על מנת להעניק לו חכמה (והשווה כאן משלי יח 15: 'אוזן חכמים תבקש דעת'). לאחר מכן האב מוסר את דברי החכמה לבן, אולי כצוואה לפני מותו, כפי שהציע הורוויץ.¹⁶ המילה תחבולות, במשמעותה החיובית, מתרגמת את האכדית *kabtata taslitu*, שיש כנראה להבין מילולית כ'עצומה כבדת משקל'. עבור הפתיח 'שמע בני' ראו לדוגמה, משלי ב 1.¹⁷

השורות הפותחות את היצירה הן שירה (כל בית מורכב משני צמדים, או ארבע יחידות פואטיות). כך גם השורות הראשונות של דברי הבן העונה לאביו בחלקה השני של היצירה. שאר היצירה כתובה בפרוזה, עד כמה שניתן להבין, אך ייתכן כי שורות אחדות בתוכה גם הן שירה. להבדיל מכתבי־יד האופייניים לאלף הראשון, כתבי־היד של האלף השני אינם מוסרים תמיד כל יחידה פואטית כשורה עצמאית על גבי לוח החומר. לפיכך קשה למהדיר המודרני לדעת היכן מסתיימת יחידה פואטית אחת ומתחילה השנייה. יש לדבר גם השפעה על התרגום, היות

15 לעניין זה ראו הורוויץ (שם), עמ' 116.

16 שם, עמ' 113.

17 וכן הנ"ל, משלי, א (לעיל הערה 1), עמ' 141.

שבשירה אכדית כל יחידה פואטית היא גם יחידה תחבירית עצמאית או, במילים אחרות, משפט.

ההוראות

1. לאחר דברי המבוא, היצירה פותחת בעצות מספר הניתנות לבן בנוגע לסכנות אשר בדרכים ובנוגע להכנות הנדרשות ליציאה למסע עסקים. נראה כי כאשר הירח מפסיק לזרוח עבור היוצא למסע, מזלו לא שפר עליו. כאשר ההליכה היא יחד עם חבר או עם כוח עזר כלשהו אזי ההצלחה מובטחת. השוו קהלת ד 9–12. במקטע זה וכך גם בעוד מקומות ביצירה היציאה למסע או לדרך היא דימוי למסע החיים.
2. המקטע הבא דן בהתנהגות מחוץ לבית. האב מזהיר את בנו לבל ילך לבית המרוח (השוו משלי כ 1, כא 17, 18 כג 29–35) או יחבור להולכי רכיל (השוו משלי ב 12, ד 24, י 18–19, ד 24, כ 19). האב מבקש מן הבן כי ישביע רעבונו וירווח צימאנו ותו לאו (השוו משלי כג 20–21: 'אל־תהי בסבא־יִיִן בּוֹלְלִי בִשֶׁר לְמוֹ. כִּי סָבָא וּזוּלָל יִירָשׁ וּקְרָעִים תִּלְבִּישׁ נוֹמָה'. וגם כה 16: 'דְּבַשׁ מִצֵּאת אֶכֶל דֶּיֶךְ פֶּן־תִּשְׁכַּעְנוּ וְהָקֵאתוּ'). הוראות כאלו מצויות ביצירות חכמניות אחרות מן המזרח הקדום וממצרים. כאשר הבן הצעיר נמצא מחוץ לבית, ללא פיקוח האב ומבלי להיות נתון לנורמות של התנהגות מקובלת, הוא עלול להיקלע לצרות, ועל כן עצות מסוג זה נפוצות בהקשרים חכמתיים.
3. העצה מכוונת נגד הוצאת דיבתו של חברך. הביטוי באכדית 'אל יוציא פיך מים' (*ul ittaši mē pāka*), שאותו תרגמנו 'לא תישא דבריך לשווא', הוא סתום. ייתכן שהכוונה לדברי הבל שנשפכים כמים כאשר הפה נפתח כסכר. באופן כללי לגבי ההוראה נגד דיבורי הבל, השוו משלי יג 3: 'נִצֵּר פִּי שֶׁמֶר נַפְשׁוֹ פִּשֶׁק שִׁפְתָּיו מִחֲתָה לוֹ, וְרָאוּ גַם יַחַד 6–8, כא 23, ואיוב ג 24 (ויתכו כמים שאגתי).¹⁹
4. נושא האמרה הפסד כלכלי. נראה כי האב מזהיר את בנו מלהיענות במהירות להצעות עסקיות שנראות מבטיחות אך לימים מתבררות כנפסדות. ראו גם משלי כג 4–5: 'אל תיגע להעשיר מבינתך חדל. הִתְעִיף עֵינֶיךָ בּוֹ וְאִינָנוּ כִּי עָשָׂה יַעֲשֶׂה־לוֹ כִּנְפִים כְּנֹשֶׁר יַעֲוֶף הַשָּׁמַיִם'. והשוו את הביטוי האכדי כאן *niṣil īnī*, 'הפסד' או מילולית: 'כ'הרף עין', 'להתעייף עיניך בו'.²⁰
5. מילולית: 'אל תישא עיניך לאשת איש'. הנושא מוכר בספרות החכמה המסופוטמית והשוו כאן 'להוראות שורופכ': 'אל תצחק עם שפחה נשואה – הרכילות תפשוט לכל עבר', 'בני, אל תישאר (לבד) עם אשת איש בחדר המיטות' (ראו אלסטר, חכמת שומר

18 ראו הנ"ל, משלי, ב (לעיל הערה 1), עמ' 428–429.

19 ובפרט, על הקשר בין מים לדיבור כדברי חכמה, ראו: שם, עמ' 386.

20 וראו שם, עמ' 463.

[לעיל הערה 3], עמ' 63, שורות 33–34). הביטוי 'לצחוק' הוא לשון נקייה ליחסי מין. וראו למקטע זה משלי ו 29.

6. הפתגם די סתום, אך אזכור העיר אורכ מצביע ללא ספק על מקורה המסופוטמי של היצירה. ראו הדיון לעיל, סעיף ב'.

7. השוו משלי כב 5: 'צנים פחים בדרך עקש שומר נפשו ירחק מהם'.

8. וכך גם גורל החכם במשלי טו 24: 'אִרְחַ חַיִּים לַמַּעֲלָה לַמַּשְׁכִּיל לַמַּעַן סוֹר מִשְׁאוּל מָטָה'.

9. אולי כוונת הפתגם היא כי בפעם הראשונה שעברייך נתפס הוא משוחרר, אך בפעם הבאה שייתפס כבר יושם במאסר.

11. כל האמרות כאן עוסקות בהשגת דבר־מה במרמה או בתחבולה ודוגמת. המלכודת האורבת לחיות הצליחה ללכוד, אך בסופו של דבר האם אי אפשר היה להשיג אף יותר בדרכי יושר? כפי שהבין ארנו,²¹ שורות אלו רומזות למיתוס על אודות הגיבור האפי אתנה. במיתוס, כאשר בגד הנשר בחברו הנחש באכלו את צאצאיו, הוא נלכד כעונש במלכודת לתקופה של שמונה חודשים. השוו משלי כו 27: 'כִּפְרָה שַׁחַת בַּה יִפֹּל וּגְלָל אֲבָן אֵלָיו תִּשׁוּב'. הפתגם הבא על אודות העקרב מקוצר אבל ניתן לשחזרו על סמך גרסה מלאה שלו ממקור אחר:²² 'עֲקָרֵב הַכִּישׁ אָדָם – אֵךְ בְּמָה זָכָה?'. מאחורי פתגם זה מסתתר, כך אפשר להניח, סיפור הדומה באופן בסיסי לסיפור העם על העקרב והצפרדע. מה הועילה עקיצת העקרב את הצפרדע שנשאה אותו מעבר לנהר אם כתוצאה מעקיצתו שניהם טבעו? כך גם במשל שלפנינו. העקרב הכיש את האדם, ובעקבות זאת, כך יש להניח, גרם לכאב, או אפילו מוות, אך נמנע תחת עקב הרגל, ובזאת הוא עצמו סיים את חייו.

12. הפתגם שלפנינו מקוצר אך הוא מובן בזכות פתגם מקביל המצוי ביצירה חכמתית אחרת ממסופוטמיה.²³ השוו משלי כג 27: 'כִּי שׁוּחָה עִמָּקָה זֹוּנָה', כט 3: 'אִישׁ אֶהֱב חֲכָמָה יִשְׁמַח אֲבִיו וְרַעְיָה זֹוּנָת יֵאֲבֹד הוֹן'.

13. עד כמה שאפשר להבין את הטקסט, שלא השתמר היטב, האמרה הראשונה דנה בבן הסורר שמורד בהוריו. האמרה השנייה מבקשת לומר כי בן זקונים הוא נזק כלכלי לבני הבית, וזאת כנראה משום שכל הכסף כבר ניתן לבנות כנדונה וכל הרכוש כבר חולק בין הבנים הגדולים, ועתה יש צורך להאכיל פה נוסף.

14. נראה כי שתי העצות אוסרות על עושיק או של טוחני קמח, לרוב העניים והמרודים בחברה הקדומה, או של צעיר וזקן. השחזור של אמרה זו אינו ודאי משום מצב ההשתמרות הגרוע של הלוח. השוו משלי כב 22: 'אֵל תִּגְלֹ־דֹל כִּי דֹל הוּא וְאֵל תִּדְכֹּא עֲנִי בִשְׁעָר'.

21 ארנו, קורפוס (לעיל הערה 1), עמ' 164.

22 W. G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford 1960, p. 240

23 ראו שם, עמ' 102–103, שורות 72–80.

16. העצה שמפנה האב לבנו היא להכיר במגבלות הכוח. עצה דומה מופיעה במשלי אחיקר.²⁴ מוטיב חכמה זה מוכר גם מן האסופה המכונה 'אסופת הפתגמים השומריים'.²⁵ עם זאת, לאמרה שלפנינו נוסף ממד חדש, שאינו מוכר מן המקורות שצינו, והוא מתייחס לביקור הרופא. האמרה מבשרת כי אם תפגע בעצמך, תידרש לרופא חכם שיבוא לברךך. אבל הרופא לא יאבחנך נכונה! לדעתנו, הכינוי 'רופא חכם' הוא אירוני. הדימוי של הרופא הכסיל או חסר הכישרון (המוכר מפתגמים וסיפורי עם ברחבי העולם) מלמד בעקיפין את הקורא היכן מצויה החכמה האמתית. חכמתו לכאורה של הרופא מנוגדת כאן לחכמה הרבה של שופה־אמלי אשר קיבלה ממקור אלוהי.
  17. הבן מצווה להכין צידה לדרך. המילה האכדית *isimmānu*, 'צידה לדרך', מציינת מעין אבקת שעורים שממנה היה נהוג להכין בירה באיכות נמוכה בעת מסעות בדרכים.²⁶
  18. אמרות מיוזגניות אופייניות לחברת גברים צעירים, כגון אלו שלמדו בבית הספר לכתב היתדות.²⁷ הבן מוזהר פן יפתח כיסו לאשתו האהובה שכן היא תבזבז את כל כספו. על כיס (כך גם באכדית *kīsu*) במשמעות של ארנק ראו משלי א 14;²⁸ על האישה העיקשת או השתלטנית השוו משלי יט 13.²⁹
  19. מקטע זה, שהוא ארוך יחסית, עוסק בהבטחת הרכוש תחת מנעול ובריח. אנו למדים ממנו כי תחילה היו חותמים את דלת המחסן בגוש של חומר ולאחר מכן מטביעים על גבי גוש החומר את החותם האישי של בעל הרכוש. כך רק לבעל החותם הייתה גישה למחסן.³⁰ כל המקטע ממוסגר בסיפור מסגרת המספר כי כך נהגו האבות תמיד, מימי קדם, ולפיכך משתמע שיש לנהוג כך גם בעתיד. והשוו כאן לדברי האב במשלי ד אשר למד חכמה מאביו ומאמו.³¹
  20. בתחילת היצירה הוזכר הבן פן יוציא דיבה על אחרים. כאן הוא מצווה לא להתרשם מדברי הבל של אחרים.
- J. M. Lindenberger, *The Aramaic Proverbs of Ahiqar*, Baltimore, MD 1983, p. 142, no. 54; B. Porten and A. Yardeni, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, III: *Literature, Accounts, Lists*, Jerusalem 1993, pp. 44–45, line 142
- B. Alster, *Proverbs of Ancient Sumer*, Bethesda, MD 1997, p. 188
- J.-M. Durand, *Les documents épistolaires du palais de Mari*, Tome II (LAPO 17), Paris 1998, p. 399
- J. Klein, 'An Old Babylonian Edition of Early Dynastic Collection of Insults (BT 9)', W. Sallaberger, K. Volk, and A. Zgoll (eds.), *Literatur, Politik und Recht in Mesopotamien: Festschrift für Claus Wilcke* (Orientalia Biblica et Christiana 14), Wiesbaden 2003, pp. 136–149
- וכן הורוויץ, משלי, א (לעיל הערה 1), עמ' 144.
- שם, עמ' 400 ('מריבות של אשה וכחנית').
- K. Radner, 'Siegelpraxis: A. Philologisch', *RLA* 12 (5/6) (2010), pp. 466–469; A. Otto, 'Siegelpraxis': B. Archäologisch, *ibid.*, pp. 469–474
- זאת על פי הורוויץ, משלי, א (לעיל הערה 1), עמ' 195–194.

21. המקטע ברובו מתורגם על פי הטקסט החתי. פרטיו אינם ברורים בשל שברים בלוח, אך נראה כי הכוונה היא לא להרשות לאחרים לקלל את הוריק או לחלופין לאסור על התנהגות של חוסר כבוד כלפיהם. איסורים דומים מצויים ב'הוראות שורופכ' אבל גם הם אינם ברורים דיים על מנת שנוכל להקיש מהם על תוכנו של המקטע.³² השוו לדוגמה משלי כג 22.

22. התרגום מבוסס על הטקסט החתי והאכדי יחדיו, אם כי הם אינם זהים. במקטע שתי אמרות העוסקות בהכנסת אורחים. באמרה הראשונה מתקבל הרושם כי יש לספק לאורח מקום לינה, ואם הוא מבקש את שירותיה של זונה, יש לשלם עבורה. אף שהקריאה של המילה 'זונה' (kar.kid, בשומרית) המופיעה בטקסט החתי אינה ודאית (המילה כמעט חסרה לחלוטין בטקסט האכדי), הרי שהתשלום עבורה, *nidnu*, 'שכר (הזונה)', מצוי בבירור בטקסט. המילה *nidnu* היא בעלת שדה סמנטי מצומצם שאינו משאיר ספק לגבי מהות התשלום ומבקשו, במקרה זה, כנאמר, הזונה. לתשלום לזונה ראו גם משלי ו 26.³³ אמרה דומה במידת-מה מוכרת ממקור נוסף המכונה 'עצות החכמה' (הגרסה השומרית): 'גם אם זה רק) זר חסר חשיבות אשר מציג עצמו לפני אדם כלשהו, ספק לו מזון, ואם אין לו מיטה – דאג לו למיטה'.³⁴

האמרה השנייה עוסקת בחובת הספקת מזון לאורח. בשתי האמרות, אם ההוראות לא ימולאו הרי שגורלו של העברייני יהיה כגורלו של הזר המשוטט בדרכים. הוא יירדף מן העיר לדרך לא נודעת או לעיר לא נודעת. ראו פתגם זה מיצירת חכמה מסופוטמית אחרת: 'זר בעיר הוא לא יותר מאשר עבד'.³⁵ דהיינו באופן כללי אנו למדים כי מעמדו של אורח בעיר זרה היה חסר זכויות ולכן היה זקוק להגנה על בסיס מנהג הכנסת האורחים.

23. הבן מוזהר לא לחפור באר בקצה השדה שלו – ונראה שהכוונה לבאר הממוקמת בקצה השדה הפונה לצד הדרך או למעבר הציבורי בין שדות העיר. על מנת לפרש את האמרה יש לבחון סדרה של אמרות ב'הוראות של שורופכ' העוסקות בפעילות חקלאית ובבנייה.³⁶ מתוכן אנו למדים כי עבודות שונות בסמוך לדרך, שביל, או רובע העיר, סביר שיביאו לכדי סכסוך שכנים ואפילו לתביעות משפטיות. על כן, על פי האמירה הנוכחית, ניתן להבין כי חפירת באר בקצה השדה איננה מומלצת שכן היא תוביל לתוצאות שליליות. מקום זה, הקרוב לשביל המשותף בין השדות השונים, ייחשב עד מהרה שטח המצוי במחלוקת וישמש סיבה לתביעה.

32 ראו אלסטר, חכמה בשומר הקדומה (לעיל הערה 3), עמ' 98, שורות 265–266.

33 וכן הורוויץ, משלי, א (לעיל הערה 1), עמ' 226.

34 אלסטר, חכמה בשומר הקדומה (לעיל הערה 3), עמ' 253.

35 למברט, ספרות החכמה הבלבית (לעיל הערה 22), עמ' 259.

36 אלסטר, חכמה בשומר הקדומה (לעיל הערה 3), עמ' 59–60.

24. קניית שור בעונת האביב איננה צעד עסקי נכון. בעונת האביב שור עלול להיראות במצב טוב בהרבה מבריאיותו. כך גם נערה בזמן חג. הנערה תתקשט ותתהדר, אבל למעשה לא תהיה בעלת רכוש כלשהו – מלבושיה שאולים, וגם השמן שהיא מורחת על גופה נלקח בהקפה. המונח החתי המתאר את הנערה כ־*karšanza* הוא סתום, אך יש שמתרגמים 'כוהנת' או 'קדשה'. בגרסה האכדית הנערה מכונה *batulta*, 'בתולה' או 'עלמה צעירה'.

25. שאר דברי האב לא נשתמרו במצב שמאפשר לנו להבין את תוכנם. הבאתי רק שורות אחדות החותמות את דבריו. נראה כי בין צוויו האחרונים מצויה ההוראה לבנות בית שימש מקום לינה קבוע בעת ליל. הבן יענה לעצה זו מיד בראשית דבריו.

תשובת הבן

26. הבן מבקש לדעת מה הטעם בבית קבוע. הרי הציפורים וחיות השדה משוטטות ללא מפריע, חלקן ללא משפחה – כמו שור הבר והפרדה אשר נשארת ללא ילדים. לפיכך, כל המאמץ לבניית בית הוא חסר תוחלת. והשוו לקהלת ג 19: 'כי מקרה בני האדם ומקרה הבהמה ומקרה אחד להם כמות זה כן מות זה ורוח אחד לכל ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל'; משלי כז 8: 'כצפור נודדת מן קנה כן איש נודד ממקומו'. כוונת הבן להראות כי חיות הבר אינן זקוקות לבית או משפחה, אך אין הן יוצאות נפסדות מכך.

אין זה ברור בדיוק מה תפקיד שמש ואישתר בפסוקים המגיעים לאחר אזכור בעלי החיים החיים בבדידות, אך חשוב לציין כי שני האלים נחשבו לאחראים על הלידה במסורת המסופוטמית הדתית. לדעת הורוויץ,³⁷ בעיני הבן שמש ואישתר הם האחראיים על יציאת הוולד לעולם ועל כן ההורים הביולוגים חסרי חשיבות של ממש.

27. כתשובה הולמת לעצות האב בדבר פעילויות חקלאיות שונות שנדרש הבן לבצע (שמצויות במקטעים מאד שבורים אשר לא הובאו כאן), הבן מספר את סיפורה של גינת הירק. גינת הירק פסיבית שלא כמו הגנן העמל בטיפולה. היא עצמה איננה עמלה ויכולה להתקיים בחוסר מעש, שהרי ככלות הכול היא איננה משלמת מסים לשלטון ואין היא אחראית להצלחת היבולים. בטקסט האכדי המטר הסוחף את הגינה מכונה האל אַדַד, אל הסערה והגשמים.

28. הבן מסביר לאביו כי רכוש והון הינם חסרי תוחלת. בזאת הוא דוחה רבות מהמלצות אביו להגשמת החיים הטובים: לבנות בית מפואר,³⁸ להיות בעל הון הנצבר במחסנים

37 הורוויץ, משלי, א (לעיל הערה 1), עמ' 62.

38 השוה האכדית *dalta tullu* מילולית, 'הגבהת דלת', למשלי יז 19, 'מגביה פתחו', כלומר בונה בית

החתומים היטב (והשוו משלי כד 3–4), או להיות הבעלים של אלף ראשי צאן – כל אלו מיותרים בשעת המוות. בזמן טקס ההלוויה כל שדרוש הם תשע כיכרות לחם ועז בודדת לקרבן ורק בגד אחד מהודר להיטמן בו באדמה. ההון שייצבור האב למען הירושה סופו של דבר יאבד בשלמונים או מסים למלך. כאן משווה בצדק הורוויץ את תפישתו של הבן עם דברי קהלת (א 3): 'מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמל תחת השמש'.³⁹ וראו גם קהלת ב 1–11.

29. הבן חותם דבריו בהנגדת קוצר החיים לנצחיות של המוות. מעטים הימים שבהם נאכל, מעטים הימים שבהם נראה את אור השמש – לעומת הנצח שבו שינינו יהיו חסרות מעש ואנו נשכ בין הצללים של השאול. המילה 'שאול' כתובה גם בשומרית וגם באכדית יחדיו כך, *ki eršētu*, ואין לקרוא או להבינה כ-**kiršētu* 'חורבה'.⁴⁰

הקולופון

הקריאה של הקולופון או השורה האחרונה החותמת את היצירה איננה ודאית משום שהיא כתובה באופן קריפטוגרפי. נראה כי היא מסכמת את היצירה על ידי אפיונה כוויכוח בין אב לבנו, אך אין קביעה זו ודאית.

ו. המבנה והסוגה של 'שמע את העצה'

היצירה 'שמע את העצה' בנויה כדיאלוג בין אב לבנו. כל חלק ביצירה – דברי האב ולחילופין תשובת הבן – נשען על תבניות ספרותיות מוכרות. לעומת זאת צירוף שני החלקים יחדיו הוא חדשני. נעמוד על מבנם של שני חלקי היצירה ושיוכם הסוגתי, ונסביר את חדשנותה של היצירה אל מול מסורת ספרות החכמה המסופוטמית.

נפנה תחילה לדון ביצירת החכמה השומרית 'הוראות שורופכ', אשר לה מן המשותף בתוכן ובמבנה עם 'שמע את העצה'. היצירה 'הוראות שורופכ' מתועדת לראשונה בכתב־יד המתוארכים לאלף השלישי משני אתרים בדרומה של מסופוטמיה – אדאב ואבו־צ'ליב' (שם האתר הקדום אינו ידוע).⁴¹ העתקיה הרבים מראשית האלף השני, ואף תרגומה לאכדית (כנראה בסוף התקופה הבבלית הקדומה), מעידים על מידת הפופולריות שלה. היצירה מוסרת לקורא סדרה של אמרות או משלים המכונסים תחת מסגרת נרטיבית כדברי חכמה הנמסרים מן האב,

מפואר. ראו שם, ב, עמ' 381.

39 שם, א, עמ' 62.

40 ראו לסוגיה זו: 39, p. 2, *NABU* 1991 (2), 'More on KI.ersētu at Emar', J. Huehnergard.

41 למהדורת היצירה ראו לעיל הערה 3.

העונה לשם שורופ, לבנו. בהעתקים מאוחרים יותר של היצירה זוכה אף הבן בשם – זאסֶרֶה או אֶת־נַפְשָתֶם בתרגום האכדי של היצירה, הלא הוא גיבור סיפור המבול. בדומה ל'שמע את העצה', 'הוראות שורופ' נפתחות במבוא הפורש בקצרה את הרקע למסירת הפתגמים. לאחר מכן מוסר האב את האמרות לבנו. אך להבדיל מ'שמע את העצה', ב'הוראות' אין הבן עונה לאביו.⁴² עם זאת, בשל שיוכן של שתי היצירות לסוגת חכמת ה'הוראות' ובשל הדמיון הבסיסי בין מבנה שתי היצירות (ואף בשל כמה אמרות דומות המצויות בשתייהן), היו שניסו לזהות את שופה־אמלי עם שורופ, ואת בנו חסר השם של שופה־אמלי עם זיאסודרה/אות־נפישתים. היו גם שהציעו כי שופה־אמלי, 'המפורסם שבאדם' או 'האדם המפורסם', הוא גלגול ספרותי של דמותו של אֶת־רֶה־חֶסֶס ('החכם ביותר'), שם גיבור המבול בגרסה הבבלית הקדומה, וזאת בשל דמיון השמות של שתי הדמויות. יחד עם זאת, הדמיון במבנה שתי היצירות והקרבה בין הדמויות המרכזיות שבהן, אינו מחייב להניח כי שופה־אמלי הוא באופן מפורש שורופ או גיבור המבול, על שמותיו השונים. ייתכן כי המחבר של 'שמע את העצה' ביקש להמציא דמויות הרומזות לקדמוניהן וזאת מבלי שיהיו שכפול שלהן.

ראינו כי שתי היצירות 'שמע את העצה' ו'הוראות שורופ' מאגדות שורה של אמרות ופתגמים סביב מסגרת נרטיבית. אלו הם לבה של היצירה אך תוכנם אינו קשור ישירות לעלילת היצירה. האמרות ביצירות אלו הינן משלים מאירי עיניים (כדוגמת המשל על העקרב, מס' 11) או עצות מועילות לחיי היום־יום (לדוגמה, מס' 23), המכוונות, כפי שראינו, לבנו של שופה־אמלי או לבנו של שורופ, זיאסודרה. למרות זאת, ברור כי האמרות לא נכתבו במיוחד ליצירות אלו. אם כך, האם ניתן להתחקות אחר מקורן של אמרות החכמה? אין בתוכנם של הפתגמים להעיד על ייעודם עבור פלח מסוים באוכלוסייה, כגון בני השכבות הגבוהות או חברת איכרים, אם כי ברור על פי ההקשר הרחב שקהל הנמענים של הפתגמים היה של גברים. יש חוקרים שראו את מקורם של הפתגמים (אם מאוגדים באמצעות מסגרת נרטיבית כמו היצירות שדנו בהן, אם כאסופות עצמאיות)⁴³ בפי האוכלוסייה המסופוטמית הקדומה. עבורם הפתגמים היו אמרות עממיות שנמסרו בעל־פה במרוצת הדורות עד שהועלו על הכתב. לעומת זאת, חוקרים אחרים ביקשו לראות בבית הספר לכתב היתדות את מקור הפתגמים. עבורם הפתגמים השומריים, בין מקובצים באסופות ובין מובאים בזה אחר זה במסגרת יצירה נרטיבית, נתחברו בכוונה תחילה במטרה לחנך את הסופרים הצעירים. באמצעות מגוון של פתגמים או אמרות שפר קצרות למדו

42 ייתכן שמבנה כזה היה מצוי במקור ביצירה 'עצות החכמה' (הגרסה האכדית), אלא שיצירה זו לא נשתמרה במלואה ועל כן אין בידינו תשובה ודאית לשאלה זו; ליצירה זו ראו: למברט, ספרות החכמה הבבלית (לעיל הערה 22), עמ' 96–107. לאחרונה פרסם ג'ורג' יצירה שבה אב, סופר במקצועו, נוהג בבנו, אף הוא סופר, אם כי חסר כל ניסיון (A. R. George, *Babylonian Literary Texts in the Schøyen Collection* [CUSAS 10], Bethesda, MD 2009, pp. 78–112, no. 14). יש ביצירה זו מוטיבים המוכרים מסוגת ספרות החכמה המסופוטמית אך סיווגה הספרותי דורש דיון נוסף.

43 לאסופות הפתגמים השומרים ראו מהדורתו של אלסטר, משלים בשומר הקדומה (לעיל הערה 25).

התלמידים בבית הספר את עקרונות הדקדוק השומרי ואוצר המילים של השפה, בדומה לאופן שבו שינון פתגמים היה ועדיין חלק יסודי בצעדים הראשונים במסגרות חינוך רבות מסורתיות כמודרניות. מובן שפתרון סוגיה זו איננו פשוט. ייתכן שיש לבקש כאן את עמק השווה ולראות את הפתגמים המסופוטמיים ככאלה שנאספו ממקורות שונים – ממסורות עממיות שבעל־פה מכאן וממסורות מלומדות שנמסרו בכתב כתרגילי סופרים בבתי הספר מכאן.⁴⁴

לסיכומו של עניין, ומבלי לקבוע במסמרות את מקור הפתגמים המצויים ב'שמע את העצה', ראינו כי חלקה הראשון של היצירה נסמך על מסורת ספרותית ידועה ממסופוטמיה, דהיינו, מסירת אמרות תחת מסגרת נרטיבית המתארת חכמה שניתנת מאב לבנו. אף יתרה מזאת, ייתכן כי המחבר של 'שמע את העצה' ניסה ביודעין להתחזקות אחר המבנה והדפוס של יצירת החכמה המפורסמת 'הוראות שורופכ', וזאת כבר במבוא ליצירה, בהצגת הדמויות ואף בבחירת שמו של גיבור היצירה, שאולי מהדהד בו שמו של החכם המסופוטמי זיאוסדרה/אות־נפישתים/אתרה־חסיס.

חלקה השני של היצירה, תשובת בנו של שופה־אמלי, אף הוא שייך לסוגת החכמה, אלא שהוא מטיפוס אחר. החלק השני של היצירה, שקצר באופן ניכר מחלקה הראשון, כולל את דברי התשובה של הבן לאביו לאחר ששמע בדומייה את דברו. הבן מביא שורה של תמונות קצרות המציגות גישה חכמתית ביקורתית השונה לחלוטין מזו של האב. מה הטעם בעצות לחיים טובים ומספקים? ראה כיצד מתקיימות חיות הבר המשוטטות ללא בית או משפחה, או גינת הירק הפסיבית החייה ללא דאגה לעבודת כפיים קשה. אין טעם בעבודת הכפיים שכן כל ההון שבעולם הופך חסר תוחלת ביום מותך, אומר הבן. כל שתידרש לו הוא בגד להיקבר בו וקרבנות צנועים עבור הלווייתך. אין טעם בצבירת רכוש שהרי גם ירושתו של המת לא תועיל לאלו החיים אחריו. כספי הירושה יתפזרו לכל עבר למטרת תשלום מסים ושלמונים למלך ולפקידיו. לאחר הצגת סדרת תמונות זו, הבן מדמיין את השאול כעולם המופרד לחלוטין מעולם החיים באמצעות תריסים חוצצים. הוא מנגיד את קוצר החיים – הזמן שבו אנו אוכלים וחיים על פני האדמה מתחת לשמש – למוות הנצחי – שאותו אנו מבלים בשאול המלא במתים אך הדומם, בין הצללים, ללא אוכל או משקה.

תמונת עולם כה פסימית וחסרת תקווה לא הוצגה קודם לכן בספרות המסופוטמית. עם זאת, מוטיב ספרותי דומה נמצא ביצירות מוקדמות במעט לזמנה של 'שמע את העצה'. בספרו על אודות חכמת שומר הצליח אלסטר לאפיין מוטיב בספרות המסופוטמית המתוארכת לתקופה הbabylית הקדומה. כמה יצירות שומריות קצרות השייכות לסוגת החכמה פותחות במשפט *níg-nam nu-kal*, 'אין דבר בעל ערך'. היצירות מבקשות לטעון כי דברים חומריים הם חסרי ערך

44 לדיון על מקורם של הפתגמים המסופוטמיים ראו: J. Taylor, 'The Sumerian Proverb Collections', *RA* 99 (2005), pp. 13–38; N. Veldhuis, 'Sumerian Proverbs in their Curricular Context', *JAOS* 120 (2000), pp. 383–399; B. Alster and T. Oshima, 'A Sumerian Proverb Tablet in Geneva with Some Thoughts on Sumerian Proverb Collections', *Or* 75 (2006), pp. 31–72

והחיים קצרים ועל כן יש ליהנות מהם. בבסיסו של המשפט השומרי 'אין דבר בעל ערך' עומד רעיון הגותי, שמבטא את מה שאלסטר מכנה 'מוטיב ההבל' (the vanity theme) או גישה פסימית או ביקורתית כלפי ערכים מקובלים בחברה. במרוצת הזמן נשזר המוטיב ביצירות מורכבות יותר מבחינה נרטיבית או עשירות יותר בשפתן וביכולתן הפואטית. לדוגמה, ביצירה המכונה 'אנליל ונמזיתרה' דוחה גיבור היצירה, נמזיתרה, את מתנותיו היקרות של האל אנליל. מה הטעם במתנותיך הגשמיות, יקרות כשיהיו – כסף, צאן, ואבנים יקרות – שואל נמזיתרה, אם חיי האדם הולכים וכלים – מאה ועשרים שנים הם הגבול המותר לחיי האדם. אחריהם יבוא רק המוות האין-סופי.⁴⁵ גישה דומה מוצגת גם ביצירה 'הבלדה על אודות גיבורים מימי קדם'. ב'בלדה' נאמר כי הגורל נקבע מראש בידי האל אאה. אפילו גילגמש, אֶתְנָה ומלכים קדמונים ומפורסמים אחרים לא זכו לחיי נצח למרות מעשי הגבורה הנועזים שלהם. על כן כל שנותר הוא ליהנות מן החיים הקצרים טרם בואו של המוות האין-סופי.⁴⁶ באלף הראשון מוטיב ההבל ממשיך ומופיע במגוון יצירות השייכות לסוגת ספרות החכמה – בצורה מובהקת ביצירה המכונה 'התאודיציה הבבלית' ובאופן קיצוני למדי ביצירה 'הדיאלוג בין העבד לאדונו'.⁴⁷

לסיכום, בחלקה השני של היצירה דברי הבן המכוונים נגד עצות האב אמנם חדשניים, אך יש להכיר בעובדה כי הם שואבים השראתם מ'מוטיב ההבל' – מוסכמה ספרותית המוכרת מן הספרות המסופוטמית החל מן התקופה הבבלית הקדומה, כנראה עוד לפני חיבור 'שמע את העצה'. אמנם תוכן דבריו הוא מקורי ועד כה לא נמצאו מקבילות ברורות לתמונות הקצרות שהבן מציב לפני אביו, אלא שיש להבין שהן נוצקו לתוך תבנית עתיקת ימים המוכרת מן הספרות השומרית של התקופה הבבלית הקדומה. כבר מתקופה זו חל שימוש במוטיב ההבל בכמה יצירות ספרות החכמה שביקשו להציג גישה חלופית לחכמה המסורתית המקובלת, כזו שנמצאה באסופות הפתגמים או ב'הוראות שורופכ' או בדברי האב ב'שמע את העצה'. מן הראוי לפיכך שיהיה זה הבן הצעיר שיציג את העמדה המרדנית והאנטי-ממסדית בעוד אביו מציג דעות מקובלות ושמרניות.

אין אנו יודעים מדוע החל 'מוטיב ההבל' המסופוטמי להתפשט ובאילו נסיבות. אפשר לשער שהוא נוצר כתגובה למציאות היסטורית או חברתית. לדוגמה, ניתן להניח כי ההרס שחוותה

45 אלסטר, החכמה בשומר הקדומה (לעיל הערה 3), עמ' 327–338. על היצירה 'אנליל ונמזיתרה' ראו: Y. Cohen, "Enlil and Namzitarra": The Emar and Ugarit Manuscripts and a New Understanding of the "Vanity Theme" Speech', *RA* 104 (2010), pp. 87–97. המוגבל לבן האנוש ראו J. Klein, 'The "Bane" of Humanity: A Lifespan of One Hundred Twenty Years', *ASJ* 12 (1990), pp. 57–70.

46 ראו לעיל הערה 4.
47 מעניין לציין כי גם שתי היצירות הללו ערוכות בצורת דיאלוג, ובו כל צד מציג את תפישתו – חכמה מסורתית או חכמה פסימית, וראו המשך הדיון להלן. ראו למברט, ספרות החכמה הבבלית (לעיל הערה 22), עמ' 63–91, 137–149. וראו גם לאחרונה התרגום והדיון של גילי סמט, 'הדיאלוג בין אדון לעבד: עיון ספרותי ורעיוני חדש', שנתון יח (תשס"ח), עמ' 99–130.

מסופוטמיה בסוף שלטון השושלת השלישית של אור סיפקו את הבסיס ההיסטורי שבגינן התפשט מוטיב זה. לחלופין, ניתן להניח כי שקיעתן של ערי דרום בבל, מקום מושבן המקורי של משפחות סופרים שעזבו צפונה לאחר שלטונו של חמורבי בתקופה הבבלית הקדומה, היא שסיפקה קרקע פורייה לצמיחת גישות שוללניות בספרות, כגון הגישה הפסימית של הבן. אכן ייתכן שתנאים היסטוריים או חברתיים כאלו או אחרים הם שעמדו ברקע התפשטות מוטיב זה. לעומת הסבר כזה, נבקש לטעון כי מוטיב ההבל או הגישה הפסימית לחכמה המסורתית אינם תגובה לנסיבות היסטוריות או חברתיות, אלא תוצרים של מסורת הספרות המסופוטמית הווכחנית, המיוצגת בעיקר בזכות תת-הסוגה של ספרות החכמה המכונה 'ספרות הוויכוח' (disputation או tendon). בתת-הסוגה הזו מתווכחות שתי דמויות מנוגדות במהותן, כגון הקיץ והחורף, השעורה והכבש, או עץ התמר והאשל, למי תועלת רבה יותר לבני האדם.⁴⁸ לבסוף אחד הצדדים זוכה, אם כי זו לא הנקודה העקרונית. מה שעקרוני עבור הקורא ביצירות אלו היא מידת הפיקחות והפלפול שכל צד מגייס לצדו. באותו האופן כך הוויכוח בין האב לבנו הוא עצם הנקודה העקרונית ואף החדשנית של היצירה 'שמע את העצה'. אין כוונת היצירה לומר לקורא בידי מי הצדק, האב או הבן, אלא לחדד את הניגוד בין שתי תפישות החיים. דומה הדבר כאילו נפגשו מתבר ספרי משלי וקהלת יחדיו. כפי שפירש זאת הורוויץ, את דברי האב אפשר להשוות לחכמה הפרגמטית המעשית הנמצאת בספר משלי ואת דברי הבן אפשר להשוות לחכמה הביקורתית המצויה אצל קהלת.⁴⁹

48 ראו מחקריו של ון-סטיפהוט על ספרות הוויכוח המסופוטמית: H. L. J. Vanstiphout, 'The Mesopotamian Debate Poems: A General Presentation (Part I)', *ASJ* 12 (1990), pp. 271–318; idem, 'Lore, Learning and Levity in the Sumerian Disputations: A Matter of Form or Substance?', G. J. Reinink and H. L. J. Vanstiphout (eds.), *Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Mediaeval Near East: Forms and Types of Literary Debates in Semitic and Related Literatures* (OLA 42), Leuven 1991, pp. 23–46; H. L. J. Vanstiphout, 'The Banquet Scene in the Mesopotamian Debate Poems', R. Gyselen (ed.), *Banquets d'Orient* (Res Orientales 4), Leuven 1992, pp. 9–21; idem, 'The Mesopotamian Debate Poems: A General Presentation. Part II: The Subject', *ASJ* 14 (1992), pp. 339–367

49 הורוויץ, חכמת שופי-אמל (לעיל הערה 1), עמ' 116–118. סמינרה, שופי אמלי (לעיל הערה 1) ביקש לראות בדברי האב סאטירה על סוגת ההוראות, ובזאת להסביר את שילוב שני החלקים יחדיו. לדידו, דברי האב שמים ללעג את הסוגה הדידקטית והמוסרנית כדוגמת 'הוראות שורופ'. לדעתי, אין בדברי האב למעשה כל סממן המאפיין סאטירה – כגון הגזמה, אירוניה, סתירה או הומור. אמת כי קשה לזהות מאפיינים אלו, בעיקר משום חוסר ההקשר התרבותי או היעדר עזרים פורמליים (למשל סימנים טיפוגרפיים, כדוגמת מרכאות כפולות וכדומה). עם זאת, לא נראה כי יש בדברי האב כוונה לסאטירה. יתרה מכך, כדי שדמותו של האב תוכל לקרוא תיגר על מסוכמות חברתיות עליה לעורר גיחוך, כמו דמות הזקן הנרגז (senex iratus) במחזותיו של פלאוטוס. שם דמות הזקן יוצאת נלעגת בשל שמרנותה המוגזמת בכוונה תחילה, ובזאת היא מחדדת את ביקורתו של המחבר על תפישות חברתיות שמרניות. דמות האב ביצירה שלפנינו אינה מגוחכת כלל.